

چاپ نوشت (۳): طومارهای زیارتی چاپ سنگی

از هونولولو تا قم

۱۱۹-۱۵۰

چکیده: مقاله حاضر ضمن معرفی مختصری از پیشینه تصویرسازی اماکن مقدس شیعی به صورت طومارهای افقی و عمودی به معرفی یکی از طومارهای نویافته چاپ سنگی در این موضوع می پردازد که طی آن تصاویر اماکن مقدس شیعی از مکه تا مشهد مقدس به تصویر کشیده شده است و با اشعار چاووشی به صورت کتیبه هایی در اطراف آن سیر زیارت های شیعیان را در شهرهای مکه، مدینه، نجف، کربلا، کاظمین، سامرا، قم و مشهد روایت می کند.

کلید واژه: طومارهای زیارتی، چاپ سنگی، حج، کربلا، نجف، کاظمین، سامرا، گواهی حج

Notes on Publishing Books (3)

Lithograph Pilgrimage Scrolls: From Honolulu to Qom

Majid Gholami Jaliseh

Abstract:The present article, along with a brief introduction of the history of Shiite holy places in the form of horizontal and vertical scrolls, introduces one of the newly-found lithographic scrolls in this topic, in which the images of Shiite holy places from Mecca to the holy Mashhad are depicted and with poems, in the form of inscriptions around it, narrates the pilgrimages of Shiites in the cities of Mecca, Medina, Najaf, Karbala, Kazimain, Samarra, Qom and Mashhad.

Keywords: pilgrimage scrolls, lithography, Hajj, Karbala, Najaf, Kazimain, Samarra, Hajj certificate

درآمد:

چهارشنبه سوم شهریور بعد از پایان نشستی که درباره «سرآغاز چاپ قرآن در ایران» در کتابخانه مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی داشتم، دوست و پژوهشگر با اخلاق جناب آقای علی اکبر صفری یک طومار زیارتی چاپ سنگی را برای من آورد تا ببینم. نمونه‌ای از این طومار زیارتی را پرفسور الیش مارزولف^۱ ایرانشناس آلمانی در سال ۲۰۱۳ م. در مجموعه شانگری لای^۲ جزیره هونولولو واقع در هاوایی رؤیت و پژوهش ارزشمندی را پیرامون آن به نگارش درآورد که در مجله مقرنس با این مشخصات چاپ و منتشر می‌شود:

From Mecca to Mashhad: The Narrative of an Illustrated Shite Pilgrimage Scroll from the Qajar Period. Muqarnas, Vol. 31 (2014). PP, 207-242.

خوشبختانه نظر به اهمیت این مقاله سرکار خانم دکتر رکسانا زنهاری اقدام به ترجمه آن نموده و در مجله نامه بهارستان (دوره جدید) با مشخصات زیر منتشر می‌نماید:

§ از مکه تا مشهد: طومار تصویری از سفر زیارتی شیعی در دوران قاجار. الیش مارزولف؛ ترجمه: رکسانا زنهاری، نامه بهارستان، شماره ۲ (دوره جدید)، زمستان ۱۳۹۲ ش، صص. ۲۲-۵۵.

طومار صفری از جهت ظاهری و متنی بسیار شبیه به طومار شانگری لاست و ازین رو تصمیم گرفتم ضمن بیان مطالبی در خصوص این نوع از طومارها به معرفی این طومار و بازخوانی متن کتیبه‌های آن پردازم.

طومارها و پوسته‌های زیارتی

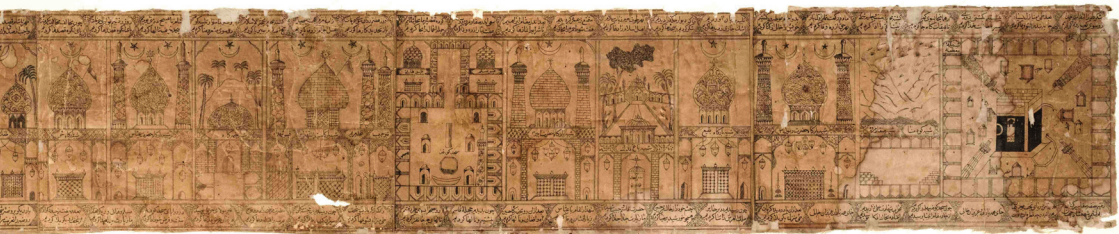
از قدیمی‌ترین آثار مکتوبی که تصاویری از اماکن مقدس مکه و مدینه در آنها رؤیت شده است می‌توان به کتاب مجمل التواریخ و القمص اشاره نموده که قدیمی‌ترین نسخه آن در کتابخانه برلین به سال ۷۵۱ ق. کتابت شده و همچنین از کتاب زبده الاعمال سعدالدین ابوالسعادات سعدالله بن عمر اسفرائینی مکی (د: ۷۸۶ ق) یاد نمود که قدیمی‌ترین نسخه خطی آن به تاریخ ۷۸۴ ق. در کتابخانه چستربیتی دوبلین موجود است.^۳ هرچند ما نمی‌دانیم که آیا در نسخه‌های خطی پیش از این تاریخ تصاویری از اماکن مقدس مکه و مدینه وجود داشته و یا خیر اما یقین داریم که پیش از این تاریخ و در قرن هفتم هجری قمری ترسیم تصویر این اماکن در گواهی‌نامه‌های حج در سرزمین وحی امری مرسوم و مورد توجه بوده است.

خوشبختانه امروزه نمونه‌های فراوانی از این گواهی‌نامه‌ها در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز آرشیوی دنیا

1. Ulrich Marzolph.

2. Shangri La (Doris Duke)

۳. از دوست عزیزم جناب آقای دکتر احمد خامه‌بار که این اطلاعات را در اختیار من گذاشتند کمال تشکر و سپاس را دارم.

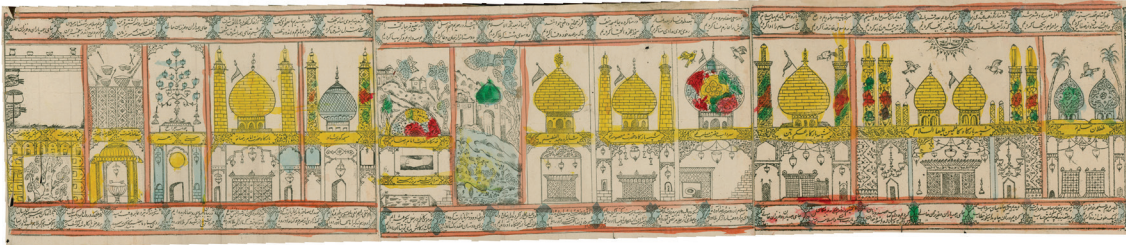

تصویرا. طومار زیارتی (مجموعه خصوصی شانگری لا- هونولولو) موجود است. تعداد زیادی از گوهینامه های حج از دوره سلجوقی تا دوران ایوبی در دست است که در حال حاضر در موزه هنرهای ترکی و اسلامی در استانبول ترکیه نگه داری می شود. این اسناد بخشی از مجموعه بزرگی است که توسط فرمانروایان عثمانی در سال ۱۸۹۳ م. از دمشق به استانبول منتقل شده اند.^۴

از قدیمی ترین آنها را می توان از گواهی به تاریخ ۶۰۲ ق. یاد کرد که در موزه ترک و اسلام استانبول به نمایش گذاشته شده است و یا طومار موزه بریتانیا با تاریخ ۸۳۶ ق. که دوست عزیزم جناب آقای دکتر احمد خامه یار در مقاله ای با عنوان «طومار گوهینامه حج از سده نهم هجری در موزه بریتانیا» منتشره در مجله میقات حج شماره ۹۱، بهار ۱۳۹۴ به تفصیل معرفی نموده است.

سنت تصویرنگاری از اماکن مذهبی در اشکالی بجز گواهی نامه ها و طومارهای حج نیز استمرار پیدا کرده است. مثلاً یکی از قدیمی ترین تصاویر بجای مانده از بقاع متبرکه شیعی تصویر از ضریح و مرقد امام اول شیعیان علی بن ابیطالب علیه السلام است که در قالب طوماری در ابعاد ۴۰×۱۱۷ سانتی متر احتمالاً در قرن ۱۱ هجری قمری کتابت و تصویرسازی شده است. این طومار حاوی اشعار درویش حاجی محمد طاهر مشهدی از مریدان شیخ صفی الدین اردبیلی است که خود عنوان «سرگذشت» را بر آن نهاده و حاوی اشعاری کوتاه درباره زندگی و سفرش به مکه و عتبات عالیات و زیارت نجف است و از باب آزادت او به اهل بیت و امیرمؤمنان علیه السلام که در بخش بالای این طومار طرحی از یک علم و در بخش پایین تصویر بزرگی از ضریح و مقبره امیرالمؤمنین علیه السلام به

۴. از مکه تا مشهد طومار تصویری از سفر زیارتی شیعی در دوران قاجار. اولریش مارزولف؛ ترجمه رکسانا زنهاری. نامه بهارستان، دور جدید، شماره ۲، زمستان ۱۳۹۲، ۲۳.

تصویر کشیده شده است. این طومار با شماره QNL:۰۰۰۴۹۰۹۹ در کتابخانه ملی قطر محفوظ است.^۵ تصویر ۲. طومار زیارتی (مجموعه خصوصی علی اکبر صفری - قم)

از قرن ۱۲ هجری قمری ما با شکل جدیدی از طومارهای مذهبی در جوامع شیعیان مواجه می شویم که تا حدی از لحاظ ظاهری شبیه به گواهینامه های حج است. اما از جهت محتوایی، نوع تصاویر و کارکرد متفاوت است. از اولین نمونه های شناسایی شده این طومارها می توان به طومار جهانگرد دانمارکی کارستن نیبور^۶ اشاره کرد.

اودر سال ۱۷۶۵ م. این طومار را در کربلا یافته و خریداری می کند و این طومار در حال حاضر در موزه ملی دانمارک نگهداری می شود. طومار دارای ابعاد ۱۹۲×۲۲ سانتی متر است. کاغذهای تشکیل دهنده این اثر بر روی مقوایی چسبانده و در سه اندازه نامساوی بریده شده اند (حدود ۷/۵۷+۷/۵۶+۷/۷۷). طومار با تصاویری از مکه شامل کوه صفا، مروه و چاه زمزم آغاز و به مرقد ثامن الحجج امام علی بن موسی الرضا علیه السلام و تصاویری از براق، شتری با کجاوه، شیر، دلدل، ذولفقار و قنبر ختم می گردد. گرداگرد این طومار و پیرامون تصاویر، اشعاری به خط نسخ و به شکلی ساده کتابت شده است. امروزه این سبک از اشعار به چاووشی معروف هستند. اصل کلمه چاووش ترکی است. «جَفُوش: الذي يُسَوِّي الصَّفوف في الحرب ويزع الجند عن الظلم»^۷

برابر و منظم کننده صفها در جنگ و بازدارنده لشکر از ستم چاووش بر وزن پاپوش نقیب لشگر و

۵. استاد رسول جعفریان این طومار را طی مقاله ای با عنوان «سرگذشت طوماری زیارتی از دوره شاه سلیمان صفوی» در شماره ۱۹۵ مجله آینه پژوهش منتشر نموده اند.

۶. Carsten Niebuhr.

۷. دیوان لغات الترك. محمود بن الحسین بن محمد الكاشغری. استانبول: مطبعة عامره، ۱۳۳۳ق: ۳۰۷/۱.

قافله را گویند.^۸ و دهخدا نوشته است:

«چاووش خوان کسی است که دعوت رفتن به زیارت عتبات عالیات کند. در اصطلاح روستاییان خراسان، کسی باشد که در فصل مناسب زیارت در دهات و روستاها سواره یا پیاده به راه افتد و روستاییان را به وسیله جار زدن یا خواندن اشعار مهیج و مناسب، به زیارت اعتاب مقدسه تشویق و تهییج نماید.»

جیمز موریه (۱۷۸۰-۱۸۴۹ م.)^۹ نیز در کتاب سرگذشت حاجی بابای اصفهانی در صحنه‌ای از چاووش خوانی را اینگونه توصیف نموده است:

«ما و اهل قافله نیز پس از ادای نماز آدینه در مسجد جامع، در حضرت شاه عبدالعظیم جمع شدیم و فردای آن روز با نعره و فریاد چاووشان و با آهنگ «زائر مشهد رضا هستیم، هر که زاهد رضاست، خوش باشد» رو به خراسان بیرون رفتیم. اول بیابانی نمکزار و از آب و گیاه بی‌آثار نمودار گردید که نه دیده را از آن نوری بود و نه خاطر را از آن سروری. چنین بیابان خشک و سوزانی را با منازل کوتاه پیمودیم. هر وقت به آبادی نزدیک می‌شدیم و یا با قافله‌ای برمی‌خوردیم، چاووشان پیشاپیش می‌تاختند و با گلبانگهای جانگداز دوالها را بر نقاره‌هایی که از قربوسهای زین اسب آویخته بود، می‌نواختند و غلغله بر پا می‌ساختند»^{۱۰}

ادوارد پولاک (۱۸۹۱-۱۸۱۸ م.)^{۱۱} در معرفی چاووشی‌خوانها چنین می‌گوید:

«به هنگام عبور از شهرها در رأس کاروان چاووش حرکت می‌کند، وی بیرق سرخی با خود دارد و با صدائی گوشخراش مدح قدیسی که به زیارتش می‌روند سر می‌دهند»^{۱۲}

۸. برهان قاطع. محمدحسین بن خلف تبریزی متخلص به برهان. به اهتمام دکتر محمد معین. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۷ ش. ۶۱۷/۲.

9. James Justinian Morier.

۱۰. سرگذشت حاجی بابای اصفهانی. جیمز جاستی نین موریه. ترجمه: حبیب اصفهانی؛ ویرایش: مدرس صادقی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۹ ش. ص: ۲۳.

11. Jakob Eduard Polak.

۱۲. سفرنامه پولاک. یاکوب ادوارد پولاک. ترجمه: کیکاووس جهانداری. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۸، ص: ۲۳۰.

تصویر ۳. طومار (سرگذشت) قرن ۱۲ق. (کتابخانه ملی قطر)

این اشعار هم جنبه‌های دینی و شیعی داشته و هم به نوعی به تهییج و تشویق مسلمانان برای پیوستن به کاروان‌های زیارتی به کار می‌رفته و هم به نوعی برای راهنمایی زائرین عتبات و اماکن مقدس بکار می‌رفته است.

اشعار چاووشی کتابت شده در طومار نیبور را می‌توان قدیمی‌ترین متن کتابت شده از این نوع اشعار دانست چرا که متن چاووشی موجود در نسخه‌های خطی برجای مانده در کتابخانه‌ها عمرشان از قرن سیزدهم هجری قمری عقب‌تر نمی‌رود.

پرفسور ال‌ریش مارزولف به تازگی همت نموده و طومار خطی دیگری را در انجمن مطالعات آسیایی^{۱۳} شناسایی و معرفی نموده است. این طومار دارای ابعاد ۲۵/۳×۲۶۲/۷ سانتی‌متر است. در پشت این طومار یادداشتی در پنج خط کتابت شده که احتمالاً نگاشته یکی از اعضای انجمن سلطنتی آسیایی است.

«این رول حاوی تصاویری از مکانهای اصلی بازدید شده توسط ایشان در دوران زیارت کربلا، بغداد، مدینه، مکه و غیره که توسط سید لطف‌علی شاه به من داده شده است. جولای ۱۸۵۷م [۱۲۷۳ق.]. مکه پایان رول است که با علی + اسبش دلدو شروع می‌شود»

مالک این نسخه که فردی انگلیسی بوده در خصوص آغاز و پایان این طومار به اشتباه رفته و ابتدای نسخه را سمت چپ آن در نظر گرفته و همچنین قنبر (فردی که کنار اسب دلدو ایستاده) را با امام اول شیعیان علی علیه اسلام اشتباه گرفته است.

این طومار طی مقاله‌ای با مشخصات زیر معرفی شده است:

An Illustrated Shi'i Pilgrimage Scroll in the Collections of the Royal Asiatic Society. Journal of the Royal Asiatic Society, Volume 32, Special Issue 1: Situating Sanskrit after the Sultanates, January 2022, pp. 187 - 211

طومار انجمن سلطنتی آسیایی فاقد متن چاووشی است اما سبک و سیاق تصویرسازی آن شباهت بسیاری با طومار نیبور دارد هرچند در برخی مواضع کمبودها، جابجایی‌ها و افزوده‌هایی دیده می‌شود.

هرچند مکان تولید این اثر نامشخص و همچنین معلوم نیست که مالک بریتانیایی آنرا در کدام کشور و یا شهر بدست آورده است. اما به قرینه شیعی بودن این طومار و همچنین صاحب آن «سید لطف‌علی شاه» می‌توان اینگونه استنباط نمود که توسط یک فرد ایرانی تصویرسازی شده است.

به هر روی وجود طومارهایی یکی در قرن دوازدهم و دیگری در قرن سیزدهم هجری قمری حکایت از شایع بودن سنت تصویرسازی اماکن مقدسه اسلامی و شیعی در شهرها و کشورهای عراق و ایران دارد.

عمومی سازی پوستره‌های زیارتی شیعی با ظهور صنعت چاپ

تصویر ۴. طومار زیارتی، (انجمن سلطنتی آسیایی- لندن)

انتشار طومارهای زیارتی شیعه به صورت دستی، بدون شک وقت‌گیر و پرهزینه بود. ازین رو نمی‌توان انتظار داشت که بعنوان سوغات و ره‌آوردی از عتبات عالیات برای همه طبقات اجتماعی آن دوران قابل خریداری و استفاده باشد. اما با ورود صنعت چاپ به سرزمین‌های اسلامی و بالاخص ایران چاپ و انتشار طومارهای شیعی و زیارتی و پوسترها مذهبی دیگر کاری سخت و پرهزینه بحساب نمی‌آمد. بالاخص که تکنیک چاپ سنگی امکانی فوق‌العاده برای به تصویر کشیدن این نوع از طومارها و پوسترها به شمار می‌رفت.

مع‌الأسف به جهت ماهیت فیزیکی این نوع از پوسترها و طومارها که عموماً بر روی دیوارها نصب و یا چسبانده می‌شد و در معرض نور، آب، حشرات، گرد و غبار و... بود، آسیب‌های فیزیکی و شیمیایی بر آنها عارض می‌گردید و ازین رو کمتر پیش می‌آید که این نوع از پوسترها و طومارها به شکلی درست حفاظت و آرشیو شده باشند. و با کمال تأسف امروز تعداد کمی از طومارهای زیارتی، پوسترها و اعلان‌های چاپ شده در دوره قاجار و حتی پهلوی در آرشیوها و مخازن کتابخانه‌ها موجود و در دسترس است. اشاره نمودیم که طومار شانگری لا اولین نمونه شناسایی شده از این طومارها بود که در مجموعه‌ای خصوصی در هونولولو قرار داشت و پیدا شدن نسخه دیگری از این نوع طومارها، یعنی طومار صفری در قم بارقه‌ای از امید برای شناسایی نسخه‌های دیگری از این نوع طومارها و پوسترهاست.

بجز نسخه‌های طومارها که بصورت افقی تصویرسازی شده و دارای ابعاد نزدیک به ۲۰۰ سانتی‌متر هستند. پوستره‌های زیارتی نیز تقریباً با همین کارکرد اما به صورت عمودی و در ابعادی کمتر از ۱۰۰ سانتی‌متر در ایران و عراق تولید می‌گردیده که حقیر موفق شده‌ام نزدیک به بیست نمونه پوستر چاپ سنگی زیارتی شیعی در مخازن کتابخانه‌ها، آرشیوها و نزد کلکسیونرهای شخصی شناسایی و عکس برداری نمایم.

در پوستره‌های زیارتی نیز همانند طومارهای زیارتی تصاویر اماکن مقدسه عربستان، عراق و ایران به تصویر کشیده است و در ضمن آن نیز اشعار چاووش خوانی به شکل‌های مختلف کتابت گردیده

است. در بسیاری مواقع نیز این نوع از پوسترها صرفاً مشتمل بر تصاویر مشهد مقدس و یا عتبات عالیات بوده و یا شامل تصاویری از وقایع عاشورا و یا مناسبت‌های مذهبی دیگر می‌باشند.

کاربردهای پوسترها و طومارهای زیارتی شیعی

پوسترها و طومارهای زیارتی بجز حفظ و ترویج شعائر دینی، توسط زائران خریداری و به عنوان سوغات و ره‌آوری از سفرهای زیارتی آنها به شهرها و روستاها آورده می‌شد. برای زوار جالب توجه بود که به رسم یادگاری و سوغات برخی از این پوسترها که شمائی از مکانهای مورد زیارت خودشان بود را خریداری و بر دیوار خانه خود آویزان نموده و یا به نزدیکان خود هدیه دهند. و هر از گاهی رو به این پوسترها و طومارها ایستاده و از راه دور آنها را زیارت نموده و سلام دهند.

در پوستر «مرقد و ضریح امام حسین علیه السلام» که قریب به یقین در نیمه دوم قرن ۱۳ هجری قمری چاپ و انتشار یافته دقیقاً به این موضوع اشاره شده (تصویر شماره ۵) و این عبارت در پایین پوستر درج شده است که:

« هر وقت بخواهد زیارت کند بطرف راست قبله گذاشته و زیارت کند »

تصویر ۵. پوستر
مرقد و ضریح
امام حسین علیه
السلام (خانه موزه
مقدم - تهران)

سفارش دهنده‌ها و چاپخانه‌ها

گواهی‌نامه‌های حج عمدتاً در سرزمین وحی تصویرسازی و به حج‌گزاران فروخته می‌شد، و به نظر می‌رسد در استمرار همین سنت بود که تصویرگری اماکن مقدسه عتبات عالیات نیز در شهرهای نجف و کربلا و بعدتر در شهرهای مختلف ایران آماده و فروخته می‌شده است. همانطور که نیبور اشاره می‌کند که طومارش را در کربلا خریداری نموده که همین امر قرینه‌ای است بر اینکه در آروزگار احتمالاً در کربلا تصویرسازی و کتابت این نوع از طومارها انجام می‌گردیده است.

اما با شیوع صنعت چاپ در ایران چاپخانه‌داران، ناشران و کتابفروشان با الگوبرداری از طوماری خطی به دنبال ایجاد بازاری جدید برای کسب سود از این موضوع افتادند و ازین رو اقدام به آماده‌سازی، طراحی و چاپ این قبیل طومارها و پوسترها پرداختند، هرچند این طومارها و یا پوسترها همچون طومار صفری مثلاً در شهری مانند تهران چاپ و انتشار یافته است. اما از آنجایی که طالبین پوسترها و طومارها عموماً زائران اماکن مقدسه بوده، فروش آنها نیز عمدتاً در شهرهای مقدس نجف، کربلا و مشهد صورت می‌پذیرفته است.

ناگفته نماند که در دوره قاجار نهاد نشر و کتابفروشی به معنی مصطلح امروزی نبود و تجار به معنای عامش نیز به امر خرید و فروش کتاب و منشورات چاپی می‌پرداختند و همچنین صاحب دیگر حرف و مشاغل نیز به امر خرید و فروش مشغول بودند. یکی از اولین نمونه‌های طومارهایی که سفارش دهنده آن مشخص است طومار شانگری لاس است که سفارش دهنده آن اینچنین ذکر شده است:

«حسب الخواش محمد جعفر کسائی بزاز کربلایی»

یک بزاز ساکن کربلا که احتمالاً با توجه به رفت و آمد زوار در دکانش این ایده را داشته که در کنار فروش پارچه می‌تواند این قبیل طومارها را نیز به عنوان سوغات به مردم بفروشد. این رویه هم اکنون نیز در بسیاری از شهرهای مذهبی رایج است که در دکان‌های غیرمرتبط قاب عکس و یا تصاویر اماکن مقدسه به فروش برسد.

در این طومار هیچ اشاره‌ای به تاریخ و محل چاپ نشده است اما به قرینه نوع خط طومار که برخلاف عرف بسیاری از پوستره‌های منتشره در ایران که با خط نستعلیق کتابت شده‌اند به خط نسخ است و همچنین استفاده از تصویر هلال و ستاره در بالای همگی گنبد‌های به تصویر کشیده شده در این طومار، که نشانی از پرچم امپراطوری عثمانی در آن روزگار است می‌توان حدس زد که احتمالاً طومار شانگری لاس یکی از شهرهای عراق و یا در شهری مانند استانبول تصویرسازی، کتابت و انتشار یافته است.

قابل ذکر است که چاپ سنگی برای اولین بار به سال ۱۲۷۳ق. به عراق وارد و در کربلا راه‌اندازی

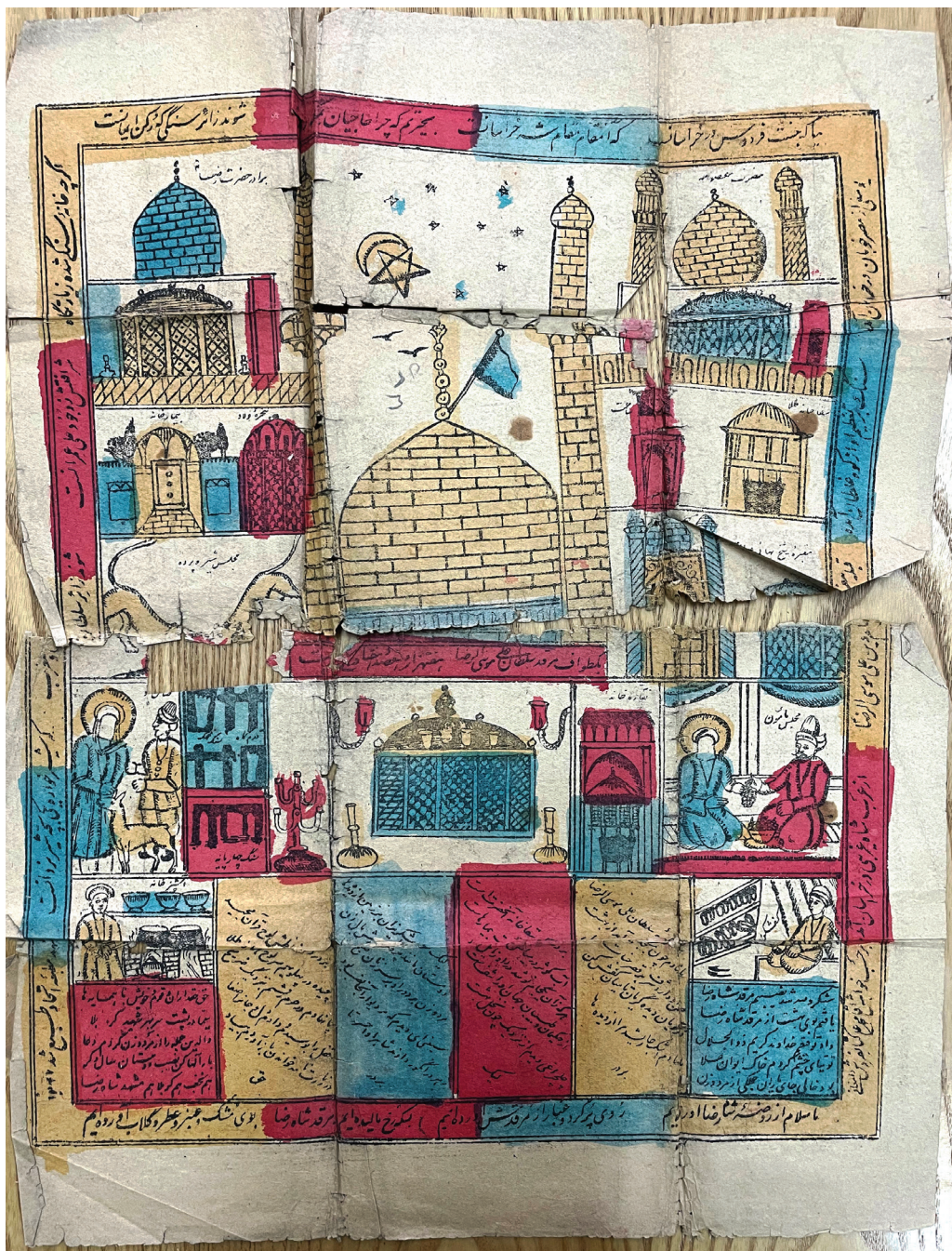
گردید^{۱۴} و در نجف اشرف نیز اولین بار محمدعلی حبل المتین است که به سال ۱۳۲۷ق. چاپخانه خود را راه اندازی می‌کند.^{۱۵} بنابراین دور از ذهن نیست که این قبیل از طومارها و یا پوسترها در این سالها در این دو شهر چاپ و منتشر شده باشند. همچنین ما نمونه‌هایی از پوسترهای مذهبی و یا کتابچه‌های چاووشی خوانی داریم که به سفارش کتابفروشان نجف و کربلا در شهر بغداد نیز چاپ و انتشار یافته است. از آنجمله می‌توان به یک پوستر متنی با عنوان «اشعاری راجع بخیمه‌گاه حضرت امام حسین علیه السلام» موجود در کتابخانه ملی اشاره نمود که در پایین آن این عبارت آمده: «موجود میباشد در کتابخانه طف کربلا محمد منیر و میرزا عباس سبزواری - حق طبع محفوظ می‌باشد - چاپخانه نجاج بغداد» همچنین کتابچه چاووش نامه زوار کربلا که عبارت «خیابان قبله سید الشهداء» در کتیبه پایین جلد آن درج شده است و این چاووش نامه توسط چاپخانه دارالمعرفه بغداد به چاپ رسیده است. چاووش نامه زوار کربلای معلا نیز که عبارت «کتابخانه طف کربلا محمد منیر» در کتیبه پایین جلد کتاب آمده است. در سال ۱۳۷۵ق. کتابت و احتمالاً در همان سال چاپ گردیده است. نسخه دیگری از همین چاووش نامه با تغییرات اندکی توسط «مکتب صاحب الصباغ» واقع در بغداد چاپ گردیده است.

بجز دو شهر نجف و کربلا، مشهد سومین شهر مذهبی است که محل سفارش، چاپ و فروش این نوع از پوسترها و طومارهای زیارتی و مذهبی است. نمونه‌های متعددی از پوسترهای زیارتی وجود دارد که محل فروش و عرضه آن کتابفروشی‌های مشهد مقدس، بالخصوص کتابفروشی‌های اطراف حرم مطهر است. از باب نمونه می‌توان به یک نمونه پوستر زیارتی موجود در کتابخانه فیضیه (تصویر شماره ۴) اشاره نمود که در حاشیه سمت راست آن آمده است «برحسب خواهش آقا محمدعلی کتابفروش دامغانی» که توسط مطبعه اتحاد مشهد به سال ۱۳۴۷ق. چاپ و انتشار یافته است. نمونه دیگری از همین پوستر با متن و تصویری مشابه نزد پژوهشگر ارجمند جناب آقای دکتر احمد خامه‌یار (تصویر شماره ۵) دیده‌ام که عبارت «برحسب خواهش جناب آقا محمدعلی کتابفروش دامغانی» در حاشیه سمت چپ صفحه آن درج شده که بدون تاریخ و نام چاپخانه است.

غلامحسین کتابفروش نیز از جمله کتابفروشان مشهد مقدس بود که پوسترهای متعددی به سفارش او آماده‌سازی و در کتابفروشی اش جنب مسجد گوهرشاد مشهد به فروش می‌رسد، که از آنجمله می‌توان به پوستر زیارت مشهد مقدس اشاره نمود که نسخه منحصری از آن در کتابخانه آستانه حضرت معصومه سلام الله علیها رؤیت شده و در گوشه پائین سمت چپ آن اینچنین آمده است «محل فروش جنب مسجد گوهرشاد کربلایی غلامحسین کتابفروش» و یا پوستر «شمایل حضرت علی اکبر و ام لیلا علیه السلام» با رقم محسن تاج‌بخش که در مجموعه خصوصی آقای مهدی لیلاز در تهران مشاهده نمودم

۱۴. تراث کربلا. سلمان هادی الطعمه. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.، ۳۴۸.

۱۵. معجم المطبوعات النجفیه. محمد هادی الامینی. نجف: مطبعه الآداب، ۱۳۸۵ق.، ۳۵.

تصویر ۶. پوستر زیارتی مشهد مقدس، ۱۳۴۷ ق.
 (کتابخانه فیضیه - قم)

تصویر ۷. بوستر زیارتی مشهد مقدس (مجموعه خصوصی دکتر احمد خامه یار-قم)

نیز محل فروش آن «مشهد جنب مسجد گوهرشاد کربلایی غلامحسین کتابفروش» ذکر شده است.

همچنین کتابچه چاووشی به تاریخ ۱۳۱۸ شمسی که توسط چاپخانه علمی چاپ و انتشار یافته است و بر روی جلد آن عبارت «مرکز فروش بست بالاخیابان» و در کتیبه بالای صفحه عبارت «هذا کتاب مستطاب چاووشی نامه سفر مشهد مقدس و کربلای معلی و عتبات عالیات بدستور» در تریج میانی صفحه «جناب کربلایی غلامحسین کتابفروش» در کتیبه پایین صفحه درج شده است.

غلامرضا کتابی نیز از جمله کتابفروشان فعال مشهد بود که پوستره‌های متعددی به سفارش او چاپ و در کتابفروشی‌اش به فروش رسیده است از آنجمله می‌توان به «مجلس زهر دادن مأمون ملعون حضرت امام رضا علیه السلام» اشاره نمود که نسخه منحصری از آن در کتابخانه ملی ایران موجود است و در پائین آن «مرکز فروش درب مسجد گوهرشاد آقا شیخ غلام رضا کتابی» ذکر شده است.

در مجموعه خصوصی آقای مهدی لیلاز دو پوستر رؤیت نمودم که اولی تصاویر و چاووشی‌های عتبات عالیات و مشهد مقدس با رقم «محمد صانعی است که «مرکز فروش مشهد جنب مسجد گوهرشاد آقا شیخ غلام رضا کتابی» ذکر شده بود هرچند چاپ و انتشار این پوستر در مطبوعه اخوان کتابچی تهران صورت گرفته است. و دومی نیز پوستر زیارت مشهد مقدس با تاریخ ۱۳۳۸ ق. است که این عبارت در کتیبه‌های پائینی دو طرف پوستر به چشم می‌خورد «حسب الخواشش شیخ غلامرضا کتابفروش بزبور طبع آراسته گردید ۱۳۳۸».

ناگفته نماند که این نوع از پوسترها در مشهد بسیار پرمخاطب بوده و ازینرو بسیاری از کتابفروشان مشهد اقدام به سفارش و فروش آنها می‌کردند تا جایی که در برخی از پوسترها اسمی از کتابفروش خاصی نیامده و به طور کلی اشاره شده که به سفارش کتابفروشان مشهد این پوستر چاپ شده است از این نمونه می‌توان به پوستر دیگری در کتابخانه فیضیه اشاره نمود که در حاشیه پایین آن آمده است: «حسب الفرموده آقایان کتابفروشان ارض اقدس تحریر و ترسیم شد» و توسط مطبوعه اتحاد مشهد چاپ و انتشار یافته است.

تهران را باید یکی از اولین مکان‌های تولید، انتشار و فروش این قبیل از پوسترها به شمار آورد از اولین پوستره‌های مذهبی منتشره در تهران که نسخه‌ای از آنرا در کتابخانه مسجد اعظم قم می‌توان دید (تصویر شماره ۸)، پوستر جهاد حضرت علی اکبر در روز عاشورا با عنوان «شبیهِ علی اکبر» و امضای «رقم الصنیع الملک ۱۲۷۹» در ابعاد ۲۵×۳۴ سانتی‌متر است، که به کتاب فرهنگ خداپرستی، نگاشته عبدالوهاب بن محمد علی محرم یزدی (د: ۱۲۹۴ ق.) منتشره به سال ۱۲۸۱ ق. ضمیمه گردیده است.

در طومار صفری هرچند به چاپخانه و مکان چاپ آن در پوستر اشاره‌ای نشده است، اما به قرینه مهر مربعی که در بالای تصویر «شبیهِ بارگاه بقیع» آن با سجع «ملاحظه شد» و نشان شیر و خورشید آمده

(تصویر شماره ۹) به ضرس قاطع می‌توان محل چاپ آنرا تهران دانست. چاپخانه‌ها در تهران ملزم بودند که پیش از چاپ هر اثری کتاب و یا آثار چاپی خود را به وزارت انطباعات عرضه کرده و با درج این مهر در آنها مجوز انتشار آن اثر را بگیرند، این مهرها در تهران و شهرهایی مانند تبریز، اصفهان و یا مشهد دارای اشکال قابل تمایز است.

هرچند طومار صفری دارای تاریخ نیست اما همین مهر قرینه‌ای است که احتمالا این اثر در سالهای پیش از ۱۳۳۰ ق. در تهران چاپ و انتشار یافته است. از این رو به احتمال قوی این نوع از پوسترها و طومارها در تهران به تصویر درآمده، کتابت می‌شده و به چاپ می‌رسیده است و هم در تهران و دیگر شهرهای زیارتی بالاخص عتبات عالیات به فروش می‌رسیدند. چنانچه در پوستره‌های پیشینی که به سفارش کتابفروشان مشهد گزارش نمودم دیدیم که برخی از این پوسترها در چاپخانه‌های تهران همچون مطبعه اخوان کتابچی تهران چاپ و انتشار یافته است.

انتشار این قبیل پوسترها در تهران حتی در دوره پهلوی اول نیز استمرار دارد. پوستر زیارتی مشهد تصویر ۸، شبیه مقدس که محل چاپ و فروشش اینچنین آمده است:

«محل فروش: شرکت نسبی کانون کتاب و کتابفروشی ادبیه - تهران ناصرخسرو»

و یا پوستر «قضایای عاشورا» که در بردارنده ۹ مجلس از قضایای روز عاشورا است «از مطبوعات مسجد اعظم - قم»

تجارتخانه تابان ناصر خسرو» می باشد. نسخه منحصر این پوستر در کتابخانه ملی ایران محفوظ است.

مشخصات طومار صفری

طومار صفری که در حال حاضر متعلق به دوست و پژوهشگر ارجمند جناب آقای علی اکبر صفری است، پیش از این در دست یک مجموعه دار اهل زنجان بوده است که البته از پیشینه آن بیش از این اطلاعی در دست نیست جز آنکه بر روی این طومار بر بالای گنبد حضرت رسول صلی الله علیه و آله وسلم مهری بیضی با سجع «علی اکبر مظفری» نیز به چشم می خورد. این طومار به صورت رولی و افقی است که تصاویر و نوشته های آن از سمت راست به سمت چپ نگاشته و به تصویر کشیده است. ابعاد آن ۲۰×۱۹۴ سانتی متر و از شش کاغذ جدا از هم تشکیل شده که بعد از چاپ به هم وصالی شده است. متأسفانه بر روی این طومار هیچ نشانه ای از سفارش دهنده، چاپخانه و سال نشر نیست اما چنانچه اشاره شد به قرینه مهر مجوز چاپ که با سجع «ملاحظه شد» و نقش شیر و خورشید بر روی این طومار ثبت و چاپ شده می توان یقین حاصل کرد که این طومار در شهر طهران و احتمالاً پیش از سال ۱۳۳۰ هجری قمری چاپ و انتشار یافته است.

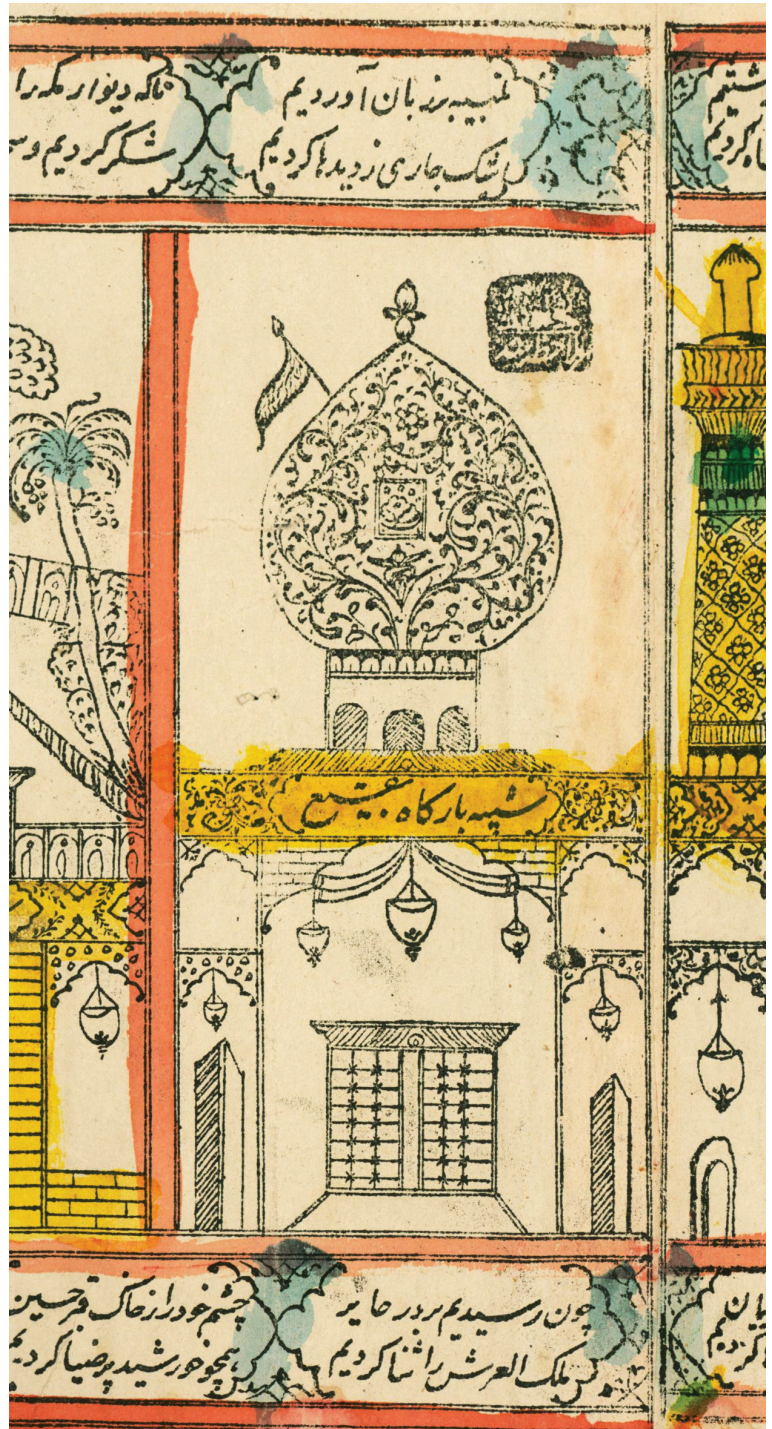
تصاویر طومار صفری

آنگونه که اشاره نمودیم تصویرسازی طومارهای زیارتی شیعی و بعد از آن پوسترهای زیارتی متأثر از گواهی نامه های حج است. هرچند این ایده طی مسیر تاریخی خود از شکلی سندی و تزئینی صرف به شکلی ترویجی، تبلیغی، تزئینی و تعلیمی شعائر شیعه درآمده است.

شکل کلی همگی طومارهای زیارتی چه در طومارهای خطی نیبور و انجمن سلطنتی آسیایی و چه در طومارهای چاپ سنگی شانگری لا و صفری تقریباً یکی است. همگی با سفر به سرزمین وحی و از صفا و مروه آغاز و به مشهدالرضا علیه السلام ختم می گردند. اما در جزئیاتی جایجائی ها، کمبودها و یا اضافاتی در این طومارها به چشم می خورد.

مثلاً در طومار نیبور بارگاه حضرت رسول (ص) به تصویر کشیده نشده است و یا در طومار انجمن سلطنتی اثری از باغ فدک به چشم نمی خورد. و یا آنکه در طومار صفری بر خلاف سه طومار دیگر کشتی نوح به تصویر کشیده نشده است. و یا در طومار نیبور و انجمن سلطنتی آسیایی اثری از بارگاه حضرت معصومه سلام الله علیها در قم نیست.

کاملاً مشخص است که طومار خطی نیبور دارای شکلی ابتدایی تر و ناقص تر این نوع از طومارهاست و هرچه به جلوتر می رویم این طومارها کامل تر می گردد تا بجایی که طومار صفری تعداد بیشتری از

تصویر. طومار زیارتی
(مجموعه خصوصی
علی اکبر صفری - قم)

اماکن و اشیاء موجود در این اماکن و مراقد را به تصویر می‌کشد. البته این طومارها روایتی از سفر زائرین و شهرها، اماکن و اشیائی است که طی سفر به چشم دیده و روایت نموده‌اند، بنابراین این تفاوت روایتها و تکمیل و یا ناقص بودن آنها در این طومارها عجیب نیست.

طومار شانگری لا و صفری از لحاظ تصویرسازی بسیار شبیه هم هستند. جدول‌کشی کلی طومار و تنظیم کتیبه‌ها و همچنین پرداخت‌های داخلی تصاویر مانند نقوش گل و بته و آرایه‌های اسلیمی و ختایی در مناره‌ها و گنبدها آنقدر نزدیک بهم ترسیم شده است که بدون شک می‌توان گفت یکی از این دو طومار از روی دیگری ترسیم شده است. هرچند مع‌الأسف نه طومار شانگری لا دارای تاریخ است و نه طومار صفری و نمی‌توان در این خصوص یقین حاصل نمود اما این احتمال وجود دارد که نسخه شانگری لا از روی طومار صفری و چه بسا طوماری مشابه آن تصویرسازی و متن آن نسخه برداری شده باشد.

نکته قابل توجه دیگر در مقایسه تصاویر این دو طومار این‌که آرایه‌های هنری (نقوش گل و گیاه، ختائی و اسلیمی) تصویری طومار صفری و شانگری لا کاملاً ایرانیست. با این اختلاف که طومار صفری دارای اجرای بهتر و قوی‌تر نسبت به طومار شانگری لا است (تصویر ۱۰ و ۱۱) و این نکته یقین ما را در خصوص منشأ ایرانی تصویرسازی‌های این طومار یقینی‌تر می‌نماید.

تصویر ۱۱. طومار صفری

تصویر ۱۰. طومار شانگری لا

از دیگر تفاوت‌های اصلی تصاویر در طومار شانگری لا با طومار صفری شکل هلال و ستاره‌ای است که در بالای همگی گنبد‌های این طومار از بارگاه حضرت رسول (ص) در مدینه گرفته تا مرقد امام

هشتم علیه السلام در مشهد مقدس به چشم می خورد و این در حالی است که در طومار صفری اثری از هلال و ستاره نیست. بدون شک تصویرگر طومار شانگری لاتصویرگری ترک و یا تحت تاثیر امپراتوری عثمانی بوده که نشان پرچم امپراتوری عثمانی (هلال ماه و ستاره) را در بالای همگی گنبدها ترسیم نموده است. (تصویر ۱۰ و ۱۱)

تصویر ۱۳. بارگاه حضرت رسول (طومار صفری)

تصویر ۱۴. بارگاه حضرت رسول (طومار شانگری لا)

جدول زیر، نگاهی مقایسه‌ای و اجمالی به اماکن و اشیایی است که در این طومارها به تصویر کشیده شده است.

جدول اماکن طومارهای زیارتی شیعه

صفری	شانگری لا	انجمن سلطنتی	نیبور		
				مکه معظمه	۱
				کوه منا	۲
				صفا و مروه	۳
				بارگاه حضرت رسول (ص)	۴
				چاه زمزم	۵
				روضه امام حسن	۶
				بارگاه بقیع	۷
				باغ فدک	۸
				زیارتگاه حضرت امیر (ع)	۹
				چهل چراغ	۱۰
				قبر مسلم	۱۱
				قبر هانی	۱۲
				مختار	۱۳
				مسجد کوفه	۱۴
				کشتی حضرت نوح	۱۵
				قبر حبیب	۱۶
				نخله مریم	۱۷
				بارگاه سیدالشهداء (ع)	۱۸
				قبر شهداء	۱۹
				خیمه گاه	۲۰
				چهل چراغ	۲۱
				بارگاه حضرت عباس (ع)	۲۲
				بارگاه حر	۲۳
				طفلان مسلم	۲۴
				بارگاه کاظمین علیهما السلام	۲۵
				بارگاه عسگریین	۲۶

۲۷	سرداب حضرت صاحب (عج)
۲۸	معصومه قم
۲۹	شاهزاده عبدالعظیم
۳۰	کوه بی بی شهربانو
۳۱	دست
۳۲	میزان عالیه
۳۳	قدمگاه حضرت امام رضا (ع)
۳۴	سه سرو
۳۵	سرداب چشمه زیرزمینی
۳۶	مسجد گوهرشاد
۳۷	بارگاه حضرت امام رضا (ع)
۳۸	سینی زهر
۳۹	چهل چراغ
۴۰	شفاخانه حضرت
۴۱	نقاره خانه حضرت
۴۲	بیمارخانه حضرت
۴۳	آشپزخانه حضرت
۴۴	براق
۴۵	شتر و کجاوه
۴۶	شیر
۴۷	مهر حضرت محمد (ص)
۴۸	ذولفقار
۴۹	دل دل (اسب حضرت رسول س)
۵۰	قنبر (غلام امیرمؤمنان ع)

متن کتیبه‌های طومار صفری

متن چاوشی این طومار به خط نستعلیق در کتیبه‌هایی از سمت راست بالای این طومار آغاز و در سمت چپ پائین طومار به پایان می‌رسد. بر خلاف کتابچه‌ها چاوشی خوانی که متن و شعر حرف اصلی را می‌زند، در پوسترها و طومارهای زیارتی تصویر سیطره غالبی بر شعر دارد و حتی در برخی موارد همانند طومار انجمن سلطنتی آسیایی فاقد متن است. کاربرد و کارکرد این پوسترها دقیقاً همین

تصویر ۱۴. طومار صفری بوده و با این هدف طراحی و ترسیم شده که بیننده در اولین نگاه به یاد اماکن مقدس و عتبات عالیات بیفتد، از همین رو در بیشتر پوسترها، اشعار بیشتر در حواشی تصاویر کتابت شده و به نوعی شکل آرایه‌ای به خود گرفته‌اند هر چند در پوستره‌های متأخر شاهده سیطره اشعار در بخش‌های بیشتری از پوسترها هستیم.

طومار صفری با ابیاتی که حکایت از سرآغاز سفر به سرزمین وحی دارد آغاز می‌گردد (تصویر ۱۴):

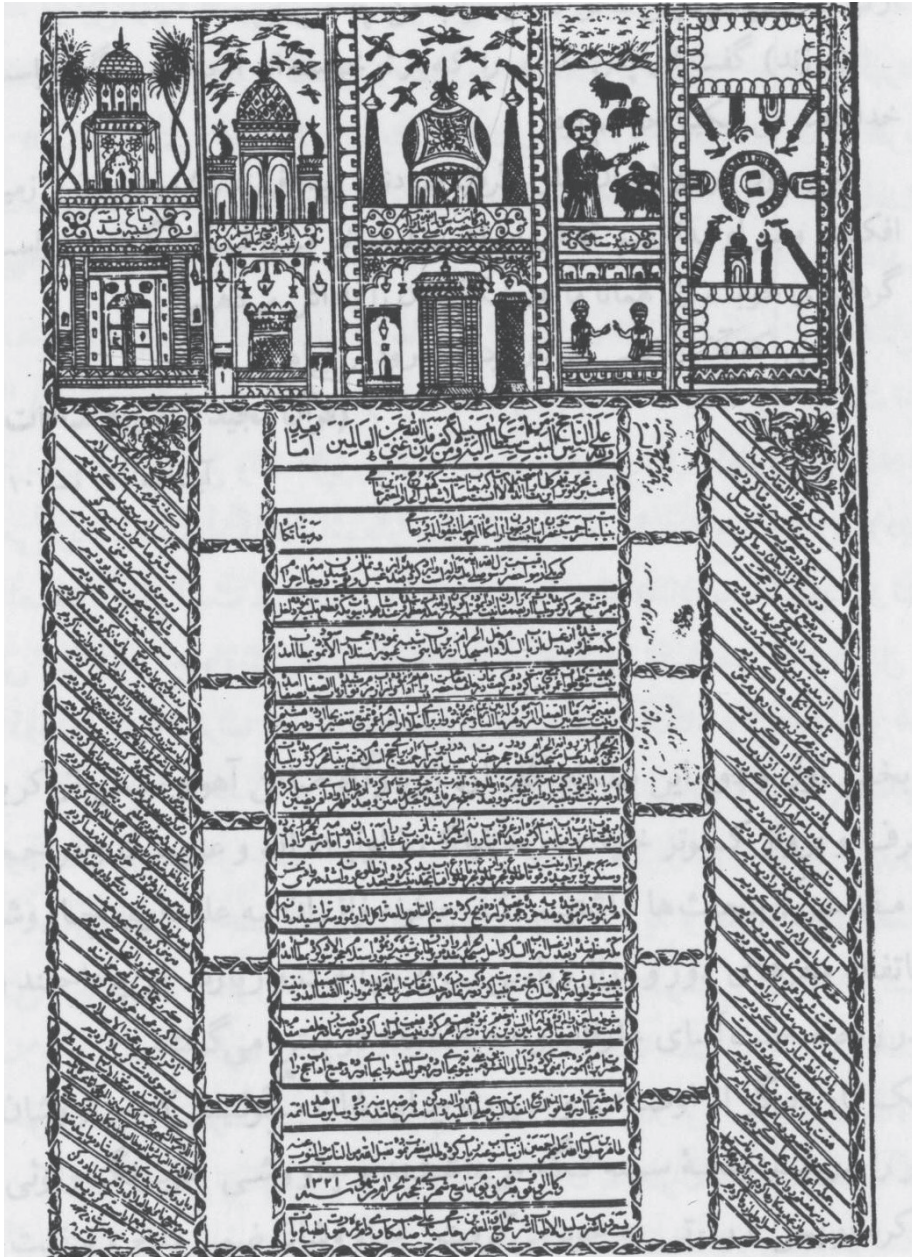
شکرالله زالتفات خدا رو بسوی کعبه وفا کردیم

در این اشعار کلیه مراسم و مناسک حج عمره با ذکر جزئیات آن مرحله به مرحله بیان گردیده و در ذیل آن نیز تصاویر اماکن مقدسه در مکه و مدینه به تصویر کشیده شده است. گویی چاووش خوان مسئولیت راهنمایی زوار برای ادای مناسک حج را داشته و در شعر خود مصرع به مصرع به چگونگی انجام این مناسک اشاره نموده و تصویرگر نیز برای عینیت بخشیدن به اجرای این مناسک با به تصویر کشیدن اماکنی که چاووش خوان بدانها اشاره نمود، سعی کرده تا تصویر درست‌تری از انجام مناسک را به زوار نشان دهد.

طومار شانگوری لایز بسان طومار صفری با همین ابیات آغاز می‌گردد. همچنین مادوگواهی حج نیابتی شیعی سراغ داریم که دقیقاً همین بخش از اشعار البته با اندکی تفاوت در هر دوی آنها ذکر شده است. اولی سندی است که در بالای آن تصاویر مکه و مدینه و اماکن مقدسه سرزمین وحی به تصویر کشیده شده و در میان متن گواهی نامه آمده و جای حج‌گذار و کسی که نیابت داده در آن خالی گذاشته شده تا به صورت دستی کتابت گردد و اشعار چاووشی خوانی به صورت چلیپا در دو طرف متن کتابت شده است. این سند به تاریخ نهم ذی‌الحجه سال ۱۳۲۱ ق. به سعی حاجی سیدعلی در چاپخانه ابوالعلائی حیدرآباد دکن با تکنیک چاپ سنگی منتشر گردیده است.^{۱۶} (تصویر ۱۵) دومین سند نیز همانند سند قبل مشتمل بر تصاویر اماکن مقدسه سرزمین وحی در بالای، متن گواهی در وسط و اشعار به صورت چلیپا در دو طرف متن است. این سند در تهران با تکنیک چاپ سنگی انتشار یافته است.^{۱۷}

۱۶. درآمدی بر نمایش و نیایش در ایران. جابر عناصری. تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶ ش، ۱۵۱.

۱۷. سندی مربوط به گواهی حج نیابتی. محمدحسن رجائی زفره‌ای. وقف میراث جاویدان، شماره ۱۸، تابستان ۱۳۷۶، صص.

تصویر ۱۵. گواهی حج نیابتی چاپ سنگی حیدرآباد دکن ۱۳۲۱ قمری (مجموعه خصوصی جابر عناصری)

تصویر ۱۶. طومار صفری ناگفته نماند که در طومار نیبور با وجود آنکه تصاویری از مکه و مدینه و اماکن مقدسه در آن ترسیم شده، هیچ شعر و توصیفی از حج گذاردن و یا اماکن مقدسه سرزمین وحی به چشم نمی خورد و اشعار کتابت شده پیرامون آن با ابیاتی حاکی از ورود به کربلا و اینگونه آغاز می گردد:

چونکه عزم کربلا کردیم طلب نصرت از خدا کردیم

در طومار صفری بعد از اتمام اشعار مناسک حج، چاووش خوان با این بیت مسیر حرکت زوار را به سمت نجف نشان می دهد (تصویر ۱۶):

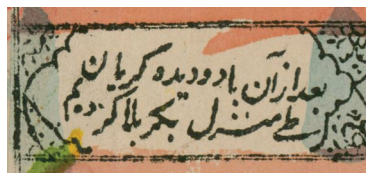
از مدینه بسوی شاه نجف طی منزل بشوقها کردیم
و در ادامه مسمطی با این مطلع آغاز می گردد:

وارد چه شدیم ما به صحرای نجف کردیم تمام غم و اندوه تلف

و طی آن زیارت مرقد حضرت علی علیه السلام در نجف، مسجد کوفه، سهله و محرابی که امام علی علیه السلام در آن به شهادت رسید روایت می گردد. بند «جای همه یاران و عزیزان خالی» در همه بخش ها تکرار می شود. این بند، در مسمط دیگری که در پایان طومار و در خاتمه سفر زیارتی زوار ذکر گردیده نیز تکرار می گردد.

در ادامه اشعاری با همان قافیه مرسوم «کردیم» به ذکر استمرار حرکت زوار به سمت کربلا می پردازد (تصویر ۱۷):

بعد از آن باد و دیده گریان طی منزل به کربلا کردیم

تصویر ۱۷. طومار صفری

زیارت مرقد امام حسین علیه السلام، حضرت قاسم (ع)، حبیب، عباس (ع)، خیمه گاه امام حسین

علیه السلام و استمرار حرکت به سمت مسیب و زیارت قبر دو طفلان مسلم در ادامه ذکر می‌گردد. بعد از آن با اشعاری زوار به سمت کاظمین و زیارت امام موسی کاظم (ع) و حضرت جواد (ع) و بعد از آن نیز طی اشعاری زوار را به سوی سامرا و زیارت عسگریین (علیهما السلام) و سرداب حضرت راهنمایی می‌گردند.

در ادامه آن مسمطی با این ابیات آغاز می‌گردد که بند «جای همه یاران و عزیزان خالی» نیز در آن تکرار می‌شود.

پس سوی مقام صاحب خود بشتاب در حلقه بندگی چه گشتیم حساب

در انتهای سفر شعر معروفی با این مطلع ذکر می‌شود (تصویر ۱۸):

ما سلام از روضه شیر خدا آورده‌ایم روی پر گرد و غبار از کربلا آورده‌ایم

این شعر در نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپی چاووشی نامه دوره قاجار به کرات با این مطلع تکرار شده است، قدیمی‌ترین متن مکتوبی که این شعر را می‌توان در آن یافت طومار نیبور متعلق به قرن ۱۲ هجری قمری است. همچنین در چاووشی نامه‌ای خطی متعلق به قرن سیزدهم هجری قمری احتمالاً که در کتابخانه مجلس موجود است همین اشعار با اختلافات جزئی کتابت گردیده است (تصویر ۲۰). بعدها این مطلع با تغییراتی برای زوار مشهد مقدس نیز در کتابچه‌های چاووشی مورد استفاده قرار گرفته است:

ما سلام از روضه شاه رضا آورده‌ایم روی پر گرد و غبار از مشهدش آورده‌ایم^{۱۸}

و در پایان با این دو بیت دعایی از خداوند خواسته می‌شود که زیارت نجف، کربلا و مشهد همه ساله نصیب شیعیان گردد (تصویر ۱۹).

بارالها کن نصیب شیعیان هر سالها هم نجف هم کربلا هم مشهد شاه رضا

بر خلاف طومار شانگری لا که به جهت فرسودگی‌های برخی از قسمت‌ها امکان بازخوانی برخی از اشعار

تصویر ۱۸. طومار صفری فراهم نبود، طومار صفری بسیار سالم و خواناست. طی بازخوانی متن کتیبه‌ها به مقابله آن با طومار شانگری لابر اساس اصل طومار پرداختم اختلاف نسخه‌ها و جافتادگی‌ها در پاورقی اشاره شده است.

[سرزمین وحی]

شکرالله	زالتفات	خدا	رو بسوی کعبه وفا کردیم
بعد طی	منازل	بسیار	جا بیندر بشوقها کردیم
بنشستیم	بکشتی	دودی	سیر بر صنعت خدا کردیم
از همانجا	بسوی کعبه	دوست ^{۱۹}	تا بمیقات گاه جا کردیم
گشته محرم	زیست و چارم	شئیء	نیت حج را ادا کردیم
ما دو رکعت	نماز اول	بار	بهر حق از ره وفا کردیم
بدو احرام	غوطه	ور گشتیم	خویشرا خالی از گناه کردیم
تلبیه	بر زبان	آوردیم	اشک جاری ز دیده‌ها کردیم
تا ^{۲۰} که دیوار	مکه	را دیدیم	شکر کردیم و سجده‌ها کردیم
بهر طوف	حرم	زیاب سلام	اهل اسلام را دعا کردیم
متمتع	ز عمره	گردیدیم	هفت شوط عمره را بجا کردیم
بعد از ^{۲۱} آن	ندر ^{۲۲}	مقام ابراهیم	با شرایط نمازها کردیم

۱۹. شانگری لا: - دوست (افتادگی دارد)

۲۰. شانگری لا: ما

۲۱. شانگری لا: - از

۲۲. شانگری لا: اندر

سعی اندر صفا و مروه دوست	هفت بار از ره وفا کردیم
کرده تقصیر و ما خجل ^{۲۳} شده ایم	جمله اعمال را بجا کردیم
روز هفتم روان سوی عرفات	باز تجدید کارها کردیم
ز آب زمزم بحجر اسماعیل	غسل احرام از وفا کردیم
گشته محرم بحجه الاسلام	حج اسلام بیریا کردیم
برشترها سوار تلبیه گو	رو سوی مشعر و منا کردیم
شام تا صبح در منا بودیم	مسجد خیف نالها کردیم
روز رفتیم بوادی عرفات	پای آن کوه قصدها کردیم
چون مخالف مخالفت کردند	در عوض جمله رادعا کردیم ^{۲۴}
ظهر تا شام قصد بیتوته	واجب از صدق و از صفا کردیم
اول مغرب رو بمشعر شد	بر احرام ریگها کردیم
در منا روز عید عیدی بود ^{۲۵}	که در آنعید عیدهها کردیم
رمی کردیم بعد قربانی	باز تقصیر را بجا کردیم
شد عیان شمس ^{۲۶} و ماروانگشتیم	باز تریبه ^{۲۷} بین راه کردیم

۲۳. شانگری لا: محل

۲۴. شانگری لا: پای آنکوه قصدها کردیم

۲۵. در نسخه شانگری لا این بیت و بیت بعدی آن بعد از بیت شد عیان ... آمده است.

۲۶. شانگری لا: افتادگی دارد.

۲۷. شانگری لا: تریبه

سر تراشیده مو نمودیم دفع	رو سوی خانه خدا کردیم
باز داخل شدیم بیاب سلام	حج اسلام را ادا کردیم
بعد ^{۲۸} سعی صفا و مروه دگر	خویش ^{۲۹} را عازم نسا کردیم
بعد طوف نسا و بعد نماز	روی سوی وادی منا کردیم
در منا کرده جا بمسجد خیف ^{۳۰}	بخدا عجز و التجا کردیم ^{۳۱}
گر ^{۳۲} زحجاج واقعی خوانند ^{۳۳}	ما که بر عهد خود وفا کردیم ^{۳۴}
زایر از بعد حجه الاسلام	رو سوی دشت کربلا کردیم
ابتدا در حریم ختم رسل	دوستانرا از جان دعا کردیم ^{۳۵}
در بقیع قبر چار حجت را	بوسه دادیم و گریها کردیم
از مدینه بسوی شاه نجف	طی منزل بشوقها کردیم

[نجف]

وارد چه شدیم ما بصحرای ^{۳۶} نجف	کردیم تمام ^{۳۷} غم و ^{۳۸} اندوه تلف
از خاک نجف دیده ما یافت شرف	گفتیم تمامی همه با شوق و شعف
از ^{۳۹} لطف خدا بروضه گشتیم قرین	از خجلت معصیت همه سر بزمین

جای همه یاران و عزیزان خالی

۲۸. شانگری لا: افتادگی دارد

۲۹. شانگری لا: افتادگی دارد

۳۰. شانگری لا: افتادگی دارد.

۳۱. شانگری لا: ما که بر عهد خود وفا کردیم (افتادگی دارد)

۳۲. شانگری لا: که

۳۳. شانگری لا: زحجاج واقعی خوانند (افتادگی دارد)

۳۴. شانگری لا: ما که بر عهد خود وفا کردیم (افتادگی دارد)

۳۵. شانگری لا: زایر از بعد حجه الاسلام تا اینجا افتادگی دارد.

۳۶. شانگری لا: چو.... (افتادگی دارد)

۳۷. شانگری لا: - تمام

۳۸. شانگری لا: غصه و

۳۹. شانگری لا: از (افتادگی دارد)

کردیم سلام بر شهنشاه مبین هم آدم و نوح آندو پیغمبر دین
رفتیم بصفه صفا سیر کنان دیدیم^{۴۰} نشیمن شهنشاه جهان

جای همه یاران^{۴۱} و عزیزان خالی

در دامن دریای نجف بود عیان هر دانه در چه قطره آب روان

جای همه یاران و عزیزان خالی

چون مسجد کوفه سهلرا گردیدیم از جاو مقام انبیا پرسیدیم
محراب شهادت علیرا دیدیم افتاده بخاک و آنمکان بوسیدیم

جای همه یاران و عزیزان خالی

[کربلا]

بعد از آن با دودیده گریان طی منزل بکربلا کردیم
چون رسیدیم بر در حایر ملک العرش را ثنا کردیم
چشم خود را ز خاک قبر حسین همچو خورشید پرضیا کردیم
حضرت قاسم و حبیب شهید ما زیارت جدا جدا کردیم
شهدا را تمام با عباس بزیراتشان وفا کردیم
بعد از آن رو بخیمه گاه حسین آه و افغان و نالها کردیم
چون بدیدیم حجله قاسم بنشستیم و نالها کردیم
رو بصحرا بسوی حر رفتیم نالهای چه جان فزا کردیم
وانگه از کربلای^{۴۲} بسوی وطن^{۴۳} طی منزل بشوقها کردیم^{۴۴}

۴۰. شانگری لا: دیدیم (افتادگی دارد)

۴۱. شانگری لا: همه یاران (افتادگی دارد)

۴۲. شانگری لا: کربلا

۴۳. شانگری لا: نجف

۴۴. شانگری لا:

در مسیب کنار شط فرات
بنشستیم و گریها کردیم
هر دو طفل شهید مسلم را
ما زیارت جدا جدا کردیم

[کازمین]

روضه خلد کازمین از دور
چون بدیدیم گریها کردیم
موسی کاظم و تقی جواد
هر دو را قبله دعا کردیم

[سامرا]

از حرمگاه کازمین آنگاه
عسگرین امام صاحب را
نرجس و هم حلیم خواتونرا
رو سوی سر من رای کردیم
ما زیارت بصد نوا کردیم
یکبیک طوف از وفا کردیم

پس سوی مقام صاحب خود بشتاب
دیدیم یکی چاه میان سرداب
در حلقه بندگی چه گشتیم حساب
کردیم در آن چاه بداینگونه خطاب

جای همه یاران و عزیزان خالی

کردیم وداع صاحب عصر و زمان
باگریه و باناله و با شور و فغان
گشتیم روانه همگی رو بمکان
یارب همگی را بسلامت برسان

جای همه یاران و عزیزان خالی

قبر مولای خویش بوسیدیم
در زوایای مسجد کوفه
مسلم و هانسی و دیگر مختار
بعد رخصت زحیدر کرار
بار دیگر به روضه شهدا
همه در تحت قبه مولا
اول از بهر والدین عزیز
بعد از آن بهر خواهر و اخوان
عم و عمزادگان و خویشانرا
جرم ما را خدا بما بخشید
چونکه مهر علیست در [دل ما]
هر زمان عرض مدعا کردیم
سنت و فرض خود ادا کردیم
ما زیارت جدا جدا کردیم
از نجف رو بکربلا کردیم
روضه را تعزیت سرا کردیم
دوست [کردیم]
[طلب ر] حمت از خدا کریم
بنماز و دعا وفا کردیم
یاد هر یک جدا جدا کردیم
محضر از مهر کربلا کردیم
این سخن راز جان ادا کردیم

ما سلام از روضه شیر خدا آورده ایم	روی پر گرد و غبار از کربلا آورده ایم
بسکه رخ مالیده ایم بر مرقد شاه نجف	بوی عطری ^{۴۵} از علی مرتضی آورده ایم
سربرهنه پا برهنه مکه را گردیده ایم	اینشرافت از مکان انبیا آورده ایم
قتلگاه حضرت شاه شهیدان دیده ایم	چشم پرخونی از آنجنت سرا آورده ایم
طوف عباس علی را کرده ایم از جان و دل	ما طواف کعبه را از خیمگاه آورده ایم
قبر هفتاد و دوترا ما زیارت کرده ایم	از برای دوستان عقده گشا آورده ایم
مرقد موسی کاظم در بغل بگرفته ایم	خاک درگاهش برای توتیا آورده ایم
هم تقی را هم نقی با عسگری طوفیده ایم	راه و رسم بندگی را ما بجا آورده ایم
مهدی صاحبزمان را ما زیارت کرده ایم	نامه آزادی از جرم و گناه آورده ایم
میرند سوداگران از شهرها بس انتفاع	انتفاع اینست که ما از کربلا آورده ایم
در بیابان جبل ^{۴۶} جور و جفاها دیده ایم	مهر و تسبیح از شهید کربلا آورده ایم

شکر خدا که تیر دعا بر هدف ^{۴۷} رسید	روی سیاه ما بضریح نجف رسید ^{۴۸}
هر مطلبی که در دل ما ^{۴۹} بود یک بیک ^{۵۰}	بر عرض ^{۵۱} بارگاه شه لوکشف رسید

بارالها کن نصیب شیعیان هر سالها ^{۵۲}	هم نجف هم کربلا هم مشهد شاه رضا ^{۵۳}
---	---

۴۵. شانگری لا: افتادگی دارد

۴۶. شانگری لا: از عرب

۴۷. شانگری لا: که تیر دعا بر هدف (افتادگی دارد)

۴۸. شانگری لا: روی سیاه ما بضریح نجف رسید (افتادگی دارد)

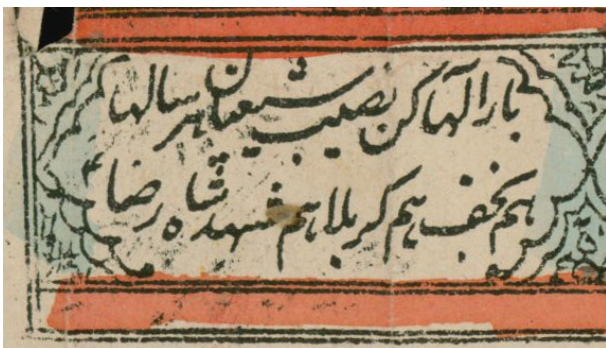
۴۹. شانگری لا: تو

۵۰. شانگری لا: در نجف

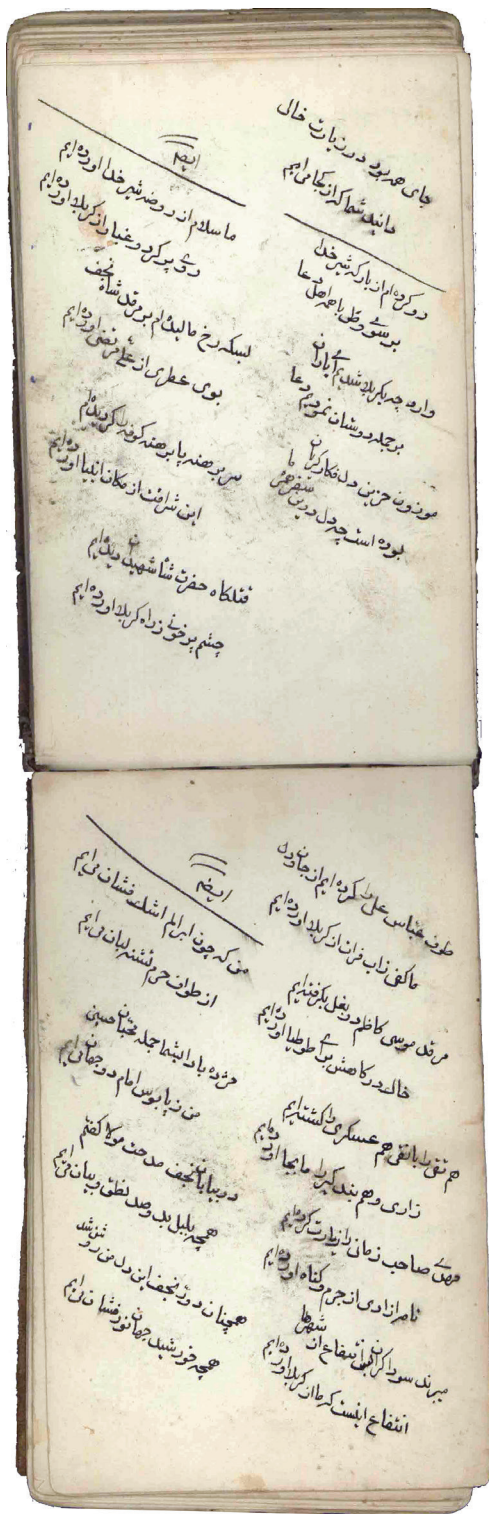
۵۱. شانگری لا: بر عرض (افتادگی دارد)

۵۲. شانگری لا: شیعیان هر سالها (افتادگی دارد)

۵۳. شانگری لا: هم مشهد شاه رضا (افتادگی دارد)

تصویر ۱۹. طومار صفری

تصویر ۲۰. جاووشی نامه (کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی)